

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

XҒТАР 16.01.17

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.19>

Ы. Б. ШАҚАМАН

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
(e-mail: raya-s7@mail.ru)

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТІЛ БІЛІМДІК ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл ғылымындағы тұңғыш тілтанушы А. Байтұрсынұлының тілтанымдық зерттеулерінің бағыты, ғылыми әдіснамалық негіздері қарастырылды. Ғалымның зерттеуі құрылымдық, танымдық сипатта қарастырылып, зерттеу концепциясы тілді табиғи негізінен шығарылады; тілдің айтылым-жазылым сипаты тепе-теңдікпен үйлестіріле талдауға бағытталғаны нақтыланды. Ғалымның зерттеу бағытын тану арқылы еңбегінен астарлы категориямен «Басым жақ» теориясы, нөлдік категориямен көрінетін «Уақытша баяндауыш» теориясы тұжырымдалды.

Зерттеуін қарастыру нәтижесінде А. Байтұрсынұлының тіл білімдік еңбегінің әдіснамасына жеке зерттеулік-әдістемелік, философиялық, табиғи танымдық (когнитивті) зерттеу әдістері негіздеме болғаны көрінді. Ғалымның еңбегінде әдіснамалық зерттеудің құралдық қолданыс әдісі; нақты деректі талдап түсіндіру әдісі; ғылыми сезімталдық (ғылыми түйсік) әдісі аңғарылады. Осындай әдіснамалық негіздемелер мен әдістемелік зерттеу әдістері нәтижесінде тілтанушы өз еңбегінде қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген метатіл негізін қалыптастырғанына көз жеткіздік.

Сонымен қатар мақалада зерттеушінің тілтаным туралы еңбегінде әдістемелік оқыту әдістері, оқыту арқылы тәжірибелік талдау жасау, түсіндіру, жалпылау, жинақтау арқылы қолданған тілдік әдістері қарастырылып, зерттеу нәтижелерінің мәні талқыланды.

Түйін сөздер: А.Байтұрсынұлы, тілдік таным, метатіл негіздері, зерттеу әдістері, әдіснамалық негіздеме.

Кіріспе. Қазақ тіл ғылымының бастаушысы, тілтанушы А.Байтұрсынұлының еңбегі барлық тіл маманы мен әдебиеттанушылардың зерттеу елегінен өтіп жүргені сөзсіз.

Ғалымның зерттеулеріне қатысты тіл мен әдебиет бағытындағы ғалымның бәрі де өз тұжырымдары арқылы оның тілтанымдық қасиетін танытты. Оның еңбегін алғаш зерттеп қарастырған ғалым Р.Сыздық бұл орайда: «Маман лингвист еместігіне қарамастан, Ахмет Байтұрсынов тілдің, оның ішінде қазақ тілінің табиғатын, құрылымдық категорияларын, дұрыс аңғарған. ... түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) құрылымында орыс тілінен (жалпы үндіевропа тілдерінен) ажыратылатын (яғни типологиялық) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген» - деп, алғашқы тіл зерттеушісінің тілтанымдық ерекшелігін баса атап көрсеткен [1,21].

А. Байтұрсынұлының «маман лингвист еместігі» қазақ тілі құрылымын таза өз тілінде, өз әдісімен, өз талдауымен, өз ғылыми түйсігімен түсіндіріп беруінде ғана болып отыр. Оны ғалымның өзі жазып кеткен мына пікірінен толық түсінуге болады: «Тіл білімі ереже жаттату түрде үйретілмей, сөздің тұлға, мағына, қисын жағын тану түрде үйрету керек. Сөздің тұлға, мағына жағын тануға керегі жоқ нәрселер тіл білімінің сабағына кірмеске тиіс» [2,132]. Осы пікірімен ғалым қазір шетелше

қолданып жүрген «форма», «семантика» (мазмұндық таным, мағына), «логика» ұғымдарын нақты қазақ тіл ғылымына тән бірліктермен жеткізген.

Тіл маманы болуда алдымен тілдік сезімталдық қажет. Бұл тілдік қасиет, тілтанымдық ерекшелік ғалым А. Байтұрсынұлында терең дарыған. Ғалымның қазақша сауат ашу жұмысының өзі, тіл арқылы қазақи дүниетанымды сіңіртудегі еңбегі тіл ерекшелігін терең тануынан туындап отыр. Сондықтан да ғалымымыз «Оқу құралын» жазып, сол арқылы тереңдеу арқылы қазақ тілінің дыбыстық сипаты мен грамматикалық құрылымы туралы теориялық негіздеме жазып қалдырды. Сол арқылы тіл-әдебиет ұғымдарын ашатын терминдік бірліктерді танытты, қазақша аталым жасады, аталым теориясының метафоралық, мазмұндық, пішіндік, мағыналық негіздерінің үлгісін көрсетіп берді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада қарастырылып отырған тақырыптық мәселе шолу, талдау, жинақтау, саралау, қорыту әдістері қолданылды. Мақаланың әдіснамалық сипатына А. Байтұрсынұлының тіл туралы зерттеулік еңбектері мен оның еңбектерін қарастырған ғалымдардың тұжырымдары, оның зерттеуінің әдіснамалық негізін ашуға түсінік беретін шетелдік еңбектер негіздеме болды.

Талқылау мен бақылау. А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы алғашқы ғалым, соған орай оның қазақ тілі құрылымы, стилі, тілге байланысты ұлттық танымдық ерекшелігі, тілдің оқытылуы туралы қарапайым теориялық түсініктерін қай зерттеуде болсын негізге аламыз. Өйткені алғашқы тілтанушы А. Байтұрсынұлы қазақ тіл ғылымына қатысты бастапқы негізгі ұғымдарды, олардың қызметтік, аталымдық ерекшелігін, негіздерін дәлдеп, қазақ тілін бастапқы сипатынан, табиғилығынан алыстатпай зерттеді. Оны ғалымның әр зерттеуінен – теориялық, әдістемелік тұрғыдағы мақалаларынан, баяндамаларынан, т.б. – айқын көреміз.

Ғалымның фонетикаға қатысты *дыбыс, буын, дәйекші, жіңішкелік белгісі, т.б.; сөзжасам-морфологияға қатысты зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ, , көсемше, есімше, т.б.; әдістемеге қатысты әдіс, сауаттау, жалқылау, жалпылау әдісі, т.б.; синтаксис бойынша бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш, т.б.* негіздеп, айналымға түсіріп кеткен сөздері тұрақты әрі өзгертуге де келмейтін ғылыми тілдік аталым болып қалыптасты. Осы сөздердің қазақ тілінде өмірде қолданылған, қолданылатын қарапайым сөздер екені де білінбейді.

Ғалым бұндай дәлдікке аталым (термин) жасаудың нақты жолдары мен амалдарын тани білгендіктен, қазақи дүниетанымнан алыстамағандықтан, тіл табиғаты мен қызметін, қолданыстық аясын ажырата білгендіктен қол жеткізген. Тілтанушы ғалым сөзжасам/тілжасам мәнін нақты негіздей алуымен қарапайым қазақ сөздерін ғылыми айналымға түсірді. Ғылыми аталым жасауда ғалымның *ұғым, мағына, мазмұн, таным, әрекет, мағына өзегі, метафора, т.б.* ұғымдық бірліктердің қызметі мен қолданысын терең білгені айқын аңғарылады.

Ғалымның еңбектеріне зер салсақ, тіл ғылымының барлық саласын қамтып, сол бағыттағы зерттеуін шет тілі зерттеулерінің танымына, үлгісіне түсірмей, еш қоспасыз, таза қазақ дүниетанымымен, ұлттық жаратылыс-болмыспен туындаған зерттеу нәтижелерін, ой-тұжырымдарын шығарған. Сондықтан А. Байтұрсынұлының зерттеуі қабылдауға жеңіл, қазақ сөздерінің әдебилігі сақталған, ғылым тіліне түсіруге ыңғайлы, лайық тілмен жазылған. Зерттеулері қазақ болмысы, дүниетанымы негізіндегі тілмен жазылғандықтан да, ғалым пәндік сөздер, аталымдар (терминдер) шығара білген. Қарапайым қазақ сөздерінің терминдену мүмкіндігін, шегін көрсетіп берді. Сондықтан А. Байтұрсынұлы – қазақ тілінде аталым теориясының алғашқы негізін қалаушы болып танылған нақты қазақ тіл маманы. Ол қазақ тіл ғылымы метатілінің әдіснамалық негіз қазақ тілінде көрсетіп берді.

Ғалым зерттеулерінің ерекшелігі ұлттық болмыстың, қазақ дүниетанымының мазмұндық сипаты, мәні сақталуымен көрінеді. Бұл ерекшелікті тіл ғылымының әр саласына қатысты зерттеуінен айқын көреміз.

Тіл маманы, филолог ретінде А.Байтұрсынұлы алдымен *қазақ фонологиясын дәл сипаттап, ашқан зерттеуші болып табылады. Ол тіл дыбыстарының нақты айтылуын тани біліп, айтылым заңдылығына қарай тілдік таңбаны қою жолын көрсетті. Сөйтіп оның сол негіздемесі арқылы тіл дыбысына қатысты ұғым-бірліктер анықталып, жүйелі сипаты жинақталды. Бұған мысал келтірмесек те болады, әр дыбысқа қатысты айтылым, жазылым туралы тұжырымы, әр дыбыстық таңбаның (әріптің) жазылу орнын көрсетуі оның тіл дыбысы заңдылығын, қағидаларын теориялық, ғылыми жақтан терең игергенін білдіреді.*

Зерттеуші қазақ тілі лексикасы, сөзжасамы, морфологиясы, синтаксисі саласына да қатысты теориялық негіздерді қазақша көрсетіп берді. Әрине, бұл салалар осы атаумен аталмағанмен, ғалым сол бағыттағы бірлік-ұғымдарды тани біліп, қызметін, қолданысын қазақ тілінде қарапайым тілмен аша білді. Оның қарапайым сөйлеу тілі қазақ тілінің ғылымы тіліне негіз болды.

Ғалымның лексика сөзжасам, морфология, синтаксис бағытындағы зерттеу тілі заманына лайық қолданылған. Ғалым ешбір шетелдік еңбекке сүйенбей-ақ, өзі бағамдаған, зерттеп қараған, ой елегінен өтікізіп, талдап шығарған тұжырымдарымен сауатты тіл құралын жазды. Оның тілді зерттеуі, тіл теориясын шығаруы оқыту, білім беру арқылы танылды.

Зерттеуші сабақ беру барысында әдістемелік жолмен тілдің теориялық негіздерін шығарып, әр саладағы бірліктердің алғашқы ережелік анықтамаларын көрсетті. Сондықтан ғалымның сөйлеу тілі жатық, білім алушыға түсінікті, ойды күрделендірмей, шұбалыңқысыз жеткізіледі. Қоспасыз қазақ тілімен, оқушы қабылдауына жеңіл тіл теориясын жүйеледі. Зерттеушінің көрсетуі арқылы дыбыс жүйесі, сөз жүйесі, сөйлем жүйесі түсініктері толық қалыптасты, қазіргі қазақ тіл ғылымында бұл сөздер «фонетика, лексика, синтаксис» аталымдарымен қолданылады. Мұнда сөз түрленуі мәселесі (морфология) ғалым еңбегінде дыбыс жүйесі, сөз жүйесі мен сөйлем жүйесі құрамында айтылады. Бұл морфология саласының лексикамен де, синтаксиспен де байланыстылығын көрсетеді. Сол үшін де ғалым еңбегінде қосымшалар мәселесі фонетикамен, морфологиямен де, синтаксиспен де байланыстырыла түсіндіріледі.

Ғалым тіл зерттеуін әдістемелік жолмен, оқыту әдісі арқылы жүзеге асырғандықтан, оның тілінде әдістеме, оқыту бағытындағы сөз қолданыстары жиі кездеседі және олардың бәрі – төл сөздер: *дағдыландыру, сынау, үйрету, оқыту, дыбыспен жаттығу; айыру, ереже, сөз тұлғасы, қорыту, жаттату, көшіру, дәйекші, буын, буыншы, кіші сызықша, үлкен сызықша, ноқат, үтірлі ноқат, теріс үтір (тырнақша), қос ноқат, сұрау белгісі, леп белгісі, көп ноқта, қабат үтір, жақша, т.б.*

Ғалымның ереже беру тілі де ерекше, әдістемелік жолмен инверсиялап түсіндіріледі: «Ашық рай дейміз – істі ашық баяндайтын сөздің түрін» [1,236.]; «қалау рай дейміз – істі көңіл қаламауын көрсететін сөз түрін» [1,242]. Қазіргі кезге мұндай ережелік анықтамалар оғаш көрінгенмен, А.Байтұрсынов өз заманында кірме сөзбен шұбарланбаған таза қазақ тілімен түсіндірді. Осы тілмен біздің тіліміздің теориялық белгілері негізделді.

Қазақ тілінің сөзжасам, морфология саласына қатысты қазіргі қолданыстардың барлығын танымал ғалымдарымыз А.Байтұрсынұлы еңбегінен негіздеп алғанын көруге болады: *сөз тұлғасы (түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымша), жұрнақ, жалғау, атауыш сөздер, сөз таптарының атаулары, оңаша тәуелдеу, ортақ тәуелдеу, етіс, есімдік, етістік, т.б.* Бұл сөздер қазақ тіл білімінде өзгеріссіз қолданылып келеді.

Зерттеушінің еңбегінде синтаксис мәселесі өте ерекше талданады. Бұл бағытта да ғалым қазақ дүниетанымын, болмысына тән сөйлеу тілін қарастырып, оқыту барысында түсіндіру әдістерін жеңіл таңдайды. Синтаксиске қатысты ғалымның зерттеуінде қазіргі сөйлем талдауда көріне бермейтін немесе түсіндіруде көңіл бөліне бермейтін маңызды деректер бар. Мысалы: «Баяндауыш болатын сөз таптары», «Басым жақ», «Қосарлы баяндауыш» деген синтаксистік ілімдерінде синтаксистік талдауларды ғалым сабақ оқыту мақсатында ғана емес, синтаксиске қатысты тіл білімдік теория негіздерін де ашып беруді көздеген.

Зерттеуші бірінші тақырыпта етістіктен басқа баяндауыш болатын, бола алатын сөз таптарының қызметтік белгілерін талдаған. Ол – баяндауыш болудың «ішкі белгісі, сыртқы белгісі» деген ұғымдар. Бұл мәлімет тілдің жасырын, астарлы қызметі болатынын нақтылай түседі. Тілтанушы: «... баяндауыш болатын сөз бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын, көрсететін сөзді табу керек» [1, 270] – деп баяндауыш болудың басты грамматикалық сипатын ашады.

Келесі «Басым жақ» теориясында бастауыштың жақтық басымдығы айтылады. Бұл теориясында 1,2,3-жақта бірыңғай мүшелі болып келген бастауыштардың ішінен тек 1-жақтағы бастауыш қана басымдық танытып көпше түрде баяндауышпен байланысатыны айтылады. Ғалымның мысалымен келтірсек: «Мен, сен, Омар – үшеуіміз кетеміз» сөйлемінде үш бастауыштың «бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «кетеміз» бірінші жақпен ғана айтылып тұр. Бірінші, екінші, үшінші жақ – үшеуі қатар келген жерде бірінші жақ басым болады деген осы» – деп, тілтанушы ғалым бастауыш-баяндауыштың өзара байланысу ерекшелігін түсіндіреді [1, 274]. Ғалымның бұл теориясында тұжырымның толық аяқталмағанын көруге болады. Үш түрлі бастауыш болып, баяндауышпен тек 1-жақтағы бастауыштың байланысуы және неге көпше түрдегі баяндауышпен байланысатыны ашылмаған. Бұл арада ғалымның деректі тілдік сезімталдық әдіспен (ғылыми түйсік әдісімен) талдап отырғанын көруге болды.

Ғалым еңбегіндегі қызықтыратын келесі мәселе – қосарлы баяндауыш қызметі. Қосарлы баяндауыш дегені – баяндауыштың бірнеше сөзбен айтылуы. Зерттеушінің баяндауыш теориясы туралы тұжырымы ерекше әрі дүниетанымдық логикаға сай келеді: «Жай баяндауыш жай етістікпен айтылады, қосарлы баяндауыш көмекші етістіктер қосылып айтылғанда болады. Бірақ етістік жүрмеген жерде баяндауыш болмайды. Етістіктен басқа сөз таптары баяндауыш болса, олар етістіктің көмегімен ғана бола алады. Оларға көмек болатын көбінесе көмекші етістіктер» [1, 275].- деп қазақ тілінің алғашқы қолданыстық табиғаты көрсетіледі. Содан кейін үнем қағидасынан туындайтын, қазір айтылып жүрген жасырын сөздерге (нөлдік теориясы) қатысты ой қозғайды: «Көмегі (*көмекші етістіктің көмегі* – Ш.Ы.Б.) үртіс көріне болмай, көрінбей болатын да орындары бар. Бірақ түбін қазып, қарастырып келгенде, баяндауыш болған жерде етістік бар екені даусыз болып шығады» [1, 275]. Ғалымның осы тұжырымы эмпирикалық әдіс арқылы шығып отыр.

Ғалымның мысалында «Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі - шүберек» мәтелі талданып, «жапырақ, шүберек деген сөздер етістік көмегінсіз-ақ баяндауыш болып тұрған сияқты көрініп тұр. Шынында олай емес, мұнда да етістіктің жасырын көмегі бар» деп талданады да, бұл мәтел «болады» етістігімен танылуы тиістігі айтылады: «Ағаш көркі жапырақ болады, Адам көркі шүберек болады». Шынында да, қазақ тіліндегі осы тәріздес сөйлем құрылымдары, мәтелдер ғалымның осы эмпирикалық және деректі талап түсіндіру әдісімен қарастырылса, басқа сөз таптарының тек «уақытша баяндауыш» (сөз аясына, контекске байланысты) қызметін атқарып тұрғандығына көз жеткіземіз. Сонымен бірге сондай құрылымдағы сөйлемдерде «Болады» етістігінің қолданбай ығыстырылуынан сызықша қойылып тұрады.

Осылайша А. Байтұрсынұлы басқа сөз таптарының неліктен баяндауыш қызметін

атқармайтынын, егер баяндауыштық қызметке түссе, оның себебі үнем қағидасынан туындайтынын астарлайды. Бұл мәселе қазіргі зерттеулерде нақты қарастырылып жүр жоқ.

Осы етістіктің қатысынсыз тікелей баяндауыш бола алатын сөз таптарына есім сөз таптарын (*зат есім, сын есім, сан есім, есімдік*); *етістіктің есімше, көсемше* түрі көрсетіледі. Тіпті осы сөз таптарының жанында «болады» етістігі тіркесіп, қолданылып келсе де, бұлар баяндауыш құрамында қалып, «қосарлы баяндауыш» деген атаудың ішінде болады, яғни қазаргі түсініктегі күрделі баяндауыш түрін жасайды.

Нәтижелер. Ғалым А. Байтұрсынұлының теориялық тұжырымдары мен пікірлеріне көңіл бөлсек, қазақ тіліне қатысты зерттеуі тілдік зерттеудің философиялық әдіснамасы, жеке зерттеулік әдіснама негізінде жазылған. Қазақ тілінің танымдық белгілерін тілді зерттеудің эмпирикалық әдісімен, деректі талдап контекске салып түсіндіру әдісі (дистрибутивті талдау әдісі), ғылыми түйсік әдістерімен (ғылыми тілдік сезімталдық әдісі) қарастыру арқылы шығарған тұжырымдары қазіргі уақыттағы қазақ тіл білімінің бастапқы ілімі болып қалыптасты.

Сонымен бірге ғалым сабақ жүргізу, тіл оқыту, үйрету барысында оқыту әдістерін қолдану арқылы қазақ тілі ілімдерін шығарды. Ол дыбыстық әдіс, жалпылау, жалқылау әдістерін сабақ оқытуда қолдану арқылы, тәжірибеден туындаған тұжырымдарын ойталқыдан өткізіп, тіл білімдік ілімдерінің негіздерін жасады. Жалпы А. Байтұрсынов өмір сүрген дәуірде тілдік зерттеу мәселелері тіл оқыту, үйрету-ағарту жұмыстарын жүргізу арқылы іске асырылды. Сол кездегі зерттеушілердің көбі тілдің қолданыстық табиғилығы негізінде қарастырды. Бұған Қ. Жұбановтың [3], Ы. Мамановтың зерттеулерінің нәтижесі арқылы да көз жеткізуге болады.

А. Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулері арқылы оның жай ғана ағартушы, сипаттамалы зерттеуші емес екенін, тілдің танымдық, астарлы, қолданыстық қызметін, сөздердің контекстік, контекстен тыс мәнін талдап, тұжырымдай алғанын көреміз. Бұған жоғарыда талдап, «Басым жақ», «Баяндауыш болатын сөз таптары» туралы ілімдері дәлел болады. Зерттеушінің бұл ілімдеріне біз «Басым жақ» теориясы, нөлдік категориясы арқылы танылатын «Уақытша баяндауыш» теориясы деген тұжырым бердік.

Қорытынды. Тіл ғылымын зерттеудің әдіснамасында үш деңгейлі әдіснама түрлері бар: *философиялық әдіснама жалпы ғылыми әдіснама, жеке зерттеулік әдіснама* [9;10]. Сонымен бірге тіл білімдік зерттеудің үш түрлі әдісі танылған: құралдық қолданыс әдісі; нақты деректі ойталқыдан өткізіп, талдап түсіндіру әдісі; ғылыми сезімталдық (түйсік әдісі).

Қазақ тілтанушысы А. Байтұрсынұлының тіл біліміне қатысты зерттеулері құрылымдық сипатта жазылғанмен, зерттеулерінің нәтижесі әдістемелік, танымдық талдау жүргізу арқылы шығарылған. Ғалым еңбегінің әдіснамалық негізіне жеке зерттеулік-әдістемелік, философиялық, табиғи танымдық (когнитивті) әдіснамалық зерттеу бағыты өзек болды. Ғалымның еңбегінен қазіргі танымдық (когнитивті) зерттеу үлгілерін де көруге болады.

Сонымен бірге ғалымның зерттеу бағыты құрылымдықтан бөлек, танымдық сипатта да қарастырлғаны; зерттеу концепциясы тілді табиғи негізінен қарай отырып, айтылым-жазылым тепе-теңдігін үйлестіруге бағытталғаны байқалады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы. «Ана тілі». 1992. – 448 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (кұраст.– Е.Тілешов). – Алматы: «Сардар». 2009. – 348 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай», 2013. – 640 б.
4. XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы.«Қазығұрт», 2013. – 640 б.

5. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
6. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 540 б.
7. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 545 б.
8. Қасым Б. Шақаман Ы. Когнитивті лингвистика. – Павлодар, ПМУ, 2018. – 168 б.
9. Ветрова Э.С. Методология и методы лингвистических исследований: Учебное пособие. – Донецк: ДонНУ, 2019. – 158 с.
10. Гвишиани, Н.Б. Категории и понятия языкознания как предмет методологического исследования // автореф. дисс. на соиск. доктор филолог. наук. ВАК РФ. 1984. – 56 с.

Ы. Б. ШАҚАМАН

Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ А. БАЙТУРСЫНОВА

В статье рассмотрены направления, научные методологические основы языковых исследований первого лингвиста в казахской языковой науке А. Байтурсынова. Было отмечено, что его исследование в области лингвистики проводилось структурно-когнитивным методом; также было разъяснено, что концепция исследования была направлена на анализ языка естественным образом. Благодаря признанию направления исследований ученого в его работе была сформулирована теория «доминирующей стороны» главных членов предложения, теория «контекстуального сказуемого», выраженная нулевой категорией.

В результате рассмотрения исследования становится ясно, что методология языкознания А. Байтурсынова была обоснована отдельными исследовательско-методологическими, философскими, когнитивными методами исследования. В работе ученого отражены инструментальный метод методологического исследования; метод дистрибутивного анализа; метод научной чувствительности (научной интуиции). В результате таких методологических обоснований и методов исследований мы убедились, что лингвист в своем труде сформировал метаязыковую основу, которая используется в современном казахском языке.

Также в статье рассмотрены методы методического обучения, языковые методы, используемые исследователем в работе о языкознании, путем практического анализа, интерпретации, обобщения, а также обсуждена сущность результатов исследования.

Ключевые слова: А. Байтурсынов, языковое познание, метаязыковые основы, методы исследования, методологическое обоснование.

SHAKAMAN Y.B.

Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LINGUISTIC RESEARCH BY A. BAITURSYNOV

Abstract. The article discusses the directions, scientific and methodological foundations of the linguistic research of the first linguist in Kazakh linguistics A. Baitursynov. It was noted that his research in the field of linguistics was carried out by a structural-cognitive method; it was also explained that the concept of the research was aimed at analyzing language in a natural way.

Thanks to the recognition of the direction of the scientist's research, the theory of the "dominant side" of the main members of the sentence, the theory of the "contextual predicate" expressed by the zero category was formulated in his work.

As a result of the conducted research, it becomes clear that the methodology of A. Baitursynov's linguistics was justified by a separate research and methodological, philosophical, natural science (cognitive) research methods. The scientist's work reflects the instrumental method of the methodological research; the method of distributive analysis; the method of scientific sensitivity (scientific intuition). As a result of such methodological justifications and methods of the methodological research, we were convinced that the linguist in his work formed a metalanguage basis that is used in the modern Kazakh language.

The article is also concerned with the methods of methodical teaching, language methods used by the researcher in his work on linguistics, through practical analysis, interpretation, generalization, and also the author discusses the essence of the research results.

Keywords: *A. Baitursynuly, linguistic cognition, metalanguage foundations, research methods, methodological justification.*

References

1. Baitұrsynov A. Tіл taғыlymy. – Almaty. «Ана тілі». 1992. – 448 b.
2. Baitұrsynūly A. Tіл – qūral. (qūrast.– E. Tilešov). – Almaty. «Sardar», 2009. – 348 b.
3. Jūbanov Q. Qazaq tıl ıbiliminiñ мәseleleri. – Almaty. «Abzal-ai». 2013. – 640 b.
4. XX ғасыр basyndaғы qazaq tılı jönindegi zertteuler. – Almaty. «Qazyğürt», 2013. – 640 b.
5. Mamanov Y. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 640 b.
6. Mankeeva J. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 540 b.
7. Mūsabaev Ğ. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 545 b.
8. Qasym B. Şaqaman Y. Kognitivti lingvistika. – Pavlodar. PMU. 2018. – 168 b.
9. Vetrova E.S. Metodologia i metody lingvistichestkih issledovani: Uchebnoe posobie. – Donesk: DonNU, 2019. – 158 s.
10. Gvişiani, N.B. Kategorii i ponätia iazykoznanania kak predmet metodologicheskogo issledovaniya//avtoref.diss.na soisk. doktor filolog.nauk. VAK RF.1984. – 56 s.

Автор туралы мәлімет:

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Павлодар педагогикалық университетінің профессор, Павлодар, Қазақстан

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета, Павлодар, Казахстан.

Shakaman Yrysgul Bektemirkyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.